

З.Г. Сактаганова , Т.Қ. Сақабай

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: zauresh63@mail.ru; tolkinist78@mail.ru)

1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесі

Мақалада архив материалдары негізінде ХХ ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы туындаған панасыз балалар мәселесінің тарихы зерттелген. Авторлар 1930-шы жылдардағы Орталық Қазақстандағы балалар панасыздығының пайда болуының негізгі себептерін зерттей отырып, мемлекеттік билік органдарының балалар панасыздығы мәселесін шешудегі негізгі шараларын қарастырады. Сонымен қатар балалар панасыздығымен күресу жүргізу үшін жергілікті жерлерде ашыққан балаларға тамақтандыру пункттарын ашу, азық-түлікпен, киім-кешекпен жабдықтау, қаржы-қаражат бөлу шараларына және балалар үйлерін ашу мәселелеріне, ондағы балалардың жағдайларына ерекше назар аударады. Мақала авторлары 1930-шы жылдары Орталық Қазақстанда ашаршылық панасыз, қараусыз балалар санының күрт өсуіне ықпал етті деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: балалар панасыздығы, 1931-1933 жж. ашаршылық, Орталық Қазақстан, балалар үйі, балалар панасыздығымен күрес шаралары, балалар өлімі, көмек көрсету.

Кіріспе

1920-шы жылдары КСРО-да панасыз балалар проблемасы азамат соғысы, ашаршылық сияқты аласапыран кезеңдерде пайда болды. Кәмпескелеу, ұжымдастыру саясаты нәтижесінде 1930-шы жылдардың басында панасыз балалардың жаңа толқыны келді. Қазақстандағы панасыз, қараусыз балалардың санының артуы 1930-шы жылдардағы қазақ даласын шарпыған алапат аштықпен байланысты.

Тарихта зобалаң жылдар ретінде халықтың есінде қалған 1930-шы жылдардағы ашаршылық қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығын күйретіп қана қойған жоқ, сонымен қатар миллиондаған халықтың өмірін қиып, миллиондаған адамның тағдырына балта шауып, бүтін бір әулеттер, отбасылар тарихында терең із қалдырды. Солардың ішінде қоғамның ең әлсіз мүшелері балалар тағдырына да өшпес із қалдырды. Аштықтың салдарынан қаншама қазақ баласы аштан қырылып, аман қалғандары тентіреп, босып, панасыз, қараусыз қалды. Тіпті, адамзат тарихында жат құбылыс болып табылатын, отбасының басқа мүшелерін аман алып қалу мақсатында балаларын құрбандыққа шалу, өздері аштан өлсе де балаларымыз аман қалсын деген мақсатпен балаларын тастап кеткен жағдайлар да кездесті.

Мақалада архивтік материалдар негізінде ХХ ғасырдың 30-шы жылдардағы Орталық Қазақстандағы ашаршылық кезеңіндегі панасыз балалардың пайда болу тарихы зерттелді. Зерттеудің мақсаты 1930-шы жылдардағы Орталық Қазақстан өңіріндегі орын алған ашаршылықтың балалар панасыздығы мәселесінің пайда болуына, олардың санының өсуіне ықпалын және партиялық-мемлекеттік органдардың балалар панасыздығымен күрес қызметін қарастыру.

Зерттеу әдістері

ҚР Орталық мемлекеттік архивы, Қарағанды облыстық Мемлекеттік архиві, Нұра аудандық архиві қорларынан алынған құжаттар мен ғылыми айналымға енгізілген архивтік құжаттар жинақтарында жарияланған панасыздық пен қараусыздыққа қарсы күрес мәселесіне арналған құжаттар мен материалдар мақаланың деректік негізін құрайды. Бұларға 1930-шы жылдары ашаршылық кезеңіндегі балалар панасыздығына қатысты ОГПУ органдарының мәлімдеме жазбалары, облыстық, аудандық атқару комитеттерінің мәлімдеме жазбалары, түсіндірме жазбалары, жеделхаттары, нұсқаулары, жергілікті жерлердегі балалар комиссиясының статистикалық материалдары, жабдықтау бөлімдерінің панасыз қалған балаларға бөлінген көмегі туралы құжаттары

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: tolkinist78@mail.ru

жатады. Осы архивтық істерде жиналған құжаттардан Орталық Қазақстан өңіріндегі ашаршылық кезіндегі панасыз балалар жағдайы, оларға көрсетілген көмек түрлері және жергілікті атқару органдарының балалар панасыздығымен күресу шаралары туралы мәліметтерді анықтауға болады. Осындай түрлі деректік материалдарды салыстыру және оларды сыни талдау ашаршылық кезіндегі панасыздық пен қараусыздыққа қарсы күрестің көрінісін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар кейбір статистикалық материалдар, панасыз қалған балалардың шамамен көлемін және балалар мекемелерінде болған балалардың санын анықтауға көмектеседі.

Мақаланы жазуда анализ, синтез, аналогия, жүйелеу, салыстыру, сипаттау және т.б жалпы ғылыми әдістермен бірге, тарихи-салыстырмалы, статистикалық және хронологиялық әдістер қолданылды. Орталық Қазақстан аудандарындағы, соның ішінде Нұра, Қарқаралы, Жаңаарқа аудандарындағы және Қарағанды қаласындағы панасыз қалған балалардың жағдайын анықтау барысында талдау, синтездеу, жүйелеу және сипаттау сияқты жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды. Тарихи-салыстырмалы және статистикалық әдістер жергілікті жерлердегі балалар комиссиясының мәлімдеме жазбаларындағы тіркеуге алынған балалар санын, олардың ұлттық құрамын, өсуі мен кемуін анықтауға мүмкіндік берді. XX ғ. 30 жылдарындағы ашаршылық кезеңіндегі балалар панасыздығы мәселесінің туындауы және онымен күресу шараларын бір ізді қозғалыста қарастыру барысында хронологиялық әдіс қолданылды.

Талқылау

1930-шы жылдардың басынан бастап Орталық Қазақстан аймағында азық-түлік тапшылығы туындап, осы өңірде орналасқан қазақ ауылдарындағы халық аштыққа ұшырай бастады. Оған 1920-шы жылдардың аяғында жүргізілген кеңес үкіметінің саясаты, оның ішінде кәмпескелеу, ұжымдастыру, отырықшыландыру және астық, мал дайындау т.б. сияқты саяси-шаруашылық науқандар кезіндегі асыра сілтеушіліктер, егін шықпау жағдайлары ықпал еткен болатын. Аштыққа ұшыраған халық азық іздеп, аман қалу мақсатында, жұмыс тауып, жағдайларын жақсарту үшін қалаларға, шекаралас аймақтарға мәжбүрлі түрде босып кеткен болатын. Мысалы, Қарқаралы ауданының үш пунктының өзінде ғана 1932 жылдың ақпанында аштықтан өлгендердің 17 жағдайы тіркелген (№ 13 ауыл — 3, № 16 — 5, Қарқаралы — 6, № 2 ауыл — 3). Бұнымен қоса, халық ауданнан жаппай босып кеткен. Тілексары колхозының № 2-ші ауылының 50 шаруашылығынан 4 ғана шаруашылық қалған. № 15-ші ауылдағы 200 шаруашылықтан 36-сы ғана қалған, барлығы аштыққа ұшыраған [1; 2-16]. ОГПУ органдарының арнайы ақпараттарына сәйкес Қарқаралы, Баянауыл аудандарынан азық-түлік тапшылығы негізінде халық жұмыс іздеп Қарағандыға қарай көшіп, аштықтан әлсіреп, жете алмай жолда өліп жатқан жағдайлар болған. 1932 жылдың наурыз айының аяғында Тельман ауданының Колхозный, Степной, Веселов және Токаревка елді мекендерінде аштан өлген 50 адамның мәйіті мен аштықтан әбден әлсіреп, жүре алмай қалған 192 адам (оның ішінде 67 бала мен 17 жасөспірім) табылған [2; 134]. Құжаттарға сәйкес жергілікті органдар оларға көмек көрсетіп, балаларды балалар үйлеріне орналастырып, ересектер жұмысқа орналастырылған. Орталық Қазақстанның әр өңірінде болып жатқан осындай ашаршылық жағдайлар балалар тағдырына әсер етпей қоймады.

Аштық көлемінің ұлғаюымен балалардың панасыздығы да өсті. Павлодар қаласына да көршілес ауылдардан ашыққан панасыз балалар келіп жатқанын ОГПУ органдары баяндайды. 1932 жылдың 29 қаңтарында олардың саны 43 болса, 1 ақпанда 65 адамға жеткен. Балалар бос қалған суық үйге орналастырылып, тамақпен қамтамасыз етілмеуі салдарынан аштықтан қайтыс бола бастаған. 1932 жылы 31 қаңтарда жүргізілген тексеру жұмыстары нәтижесінде 1 жастан 8 жасқа дейінгі 10 баланың мәйіті табылған және 8 бала өлім аузында жатқан. Барлығы қазақ балалары болған [1; 99]. Бұнымен қоса, ашыққан халық тек Қазақстанның аймақтарына ғана емес шекаралас аумақтарға мәжбүрлі түрде босып кетіп, ол аумақтарда да панасыз қалған қазақ балаларының саны өсті. Бұл туралы Сібір өлкелік прокурорының 1932 жылдың 29 наурызындағы мәлімдеме жазбасында 1930 жылдың қазан айынан бастап ҚазАКСР аумағынан Батыс Сібір өлкесіне көшіп келіп жатқан қазақтардың санының ұлғайып жатқанын баяндай келе, қазақтардың балаларын тастап кетуі салдарынан панасыз балалар санының артып отырғанын көрсетеді. Сонымен қатар барлығын қамту мүмкін емес болғандықтан, олардың тек аз бөлігі ғана балалар үйіне орналастырылатындығын атап өтеді [3; 177]. Мысалы, Батыс Сібір аумағы бойынша ОГПУ ІІІ 1932 жылдың 4 ақпандағы хабарламасында: «осы аумаққа келіп жатқан қазақтардың санының өсіп жатқаны және олардың арасында өлім жағдайы көп екені туралы баяндай келе, әсіресе, балалардың жағдайының қиындығына тоқталады. Күніне қала мен ондағы

мекемелерден ата-аналары тастап кеткен 15-20 бала кездеседі. Тіпті, жөргектегі балаларын тастап кеткен жағдайлар да бар. Балалар үйі мен ауруханалар толық. Тастап кеткен балалардың бәріне пана тауып беру мүмкін емес», – деп мәлімдейді [4; 54].

Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы панасыз, қараусыз қалған балалардың нақты санын анықтау қиындық туғызады. БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросының 1932 жылдың 2 шілдедегі «Қазақстандағы жаппай аштық туралы» қаулысында ғана панасыз балалар санының орасан зор өсуі атап өтіледі. 1932 жылдың 1 қаңтарынан 1932 жылдың 1 маусымына дейінгі аралықта олардың саны 7 мыңнан 35 мыңға дейін өскенін көрсетеді [5; 90]. Алты ай ішінде панасыз қалған балалар саны 5 есе өскен. Американдық зерттеуші С. Камеронның «Аштық жайлаған дала» еңбегінде ашаршылық кезеңінде Қазақстанда панасыз балалар санының бірнеше есе өскенін Ресей Федерациясының Мемлекеттік архивы материалдарындағы партия мәліметтері бойынша 1932 жылдың басында республикада 20 700 панасыз бала болса, ал 1933 жылдың басында олардың саны 71 мыңға жеткендігін көрсетеді. Бірақ, бұл сандардың төмен болуы мүмкіндігін айтады. Себебі, ҚР Орталық мемлекеттік архив материалдарындағы республикалық балалар комиссиясы шенеуніктері 1932 жылы Қарағандының көмір кеніштерінің өзінде ғана 17 000 аштыққа ұшыраған балалар жиналғаны туралы мәліметтер айтылады [6; 267].

Неміс зерттеушісі Р. Киндлер аштық ұзаққа созылған сайын панасыз балалардың саны да өскенін және Қазақстанның барлық аудандарынан оларды мыңдап жиналғанын айтады. Оның келтірген мәліметі бойынша 1932 жылдың қазан айында ғана Шығыс Қазақстанның 17 ауданының өзінде ғана мемлекеттік органдар 12 мыңнан астап жетім балаларды тіркегенін, олардың 10 мыңнан астамы түрлі ұйымдардың қамқорлығында болғанын көрсетеді. 1934 жылдың ортасында бұлардың саны 60 мыңнан астам адамға жеткендігі туралы мәліметтер келтіреді. 1932-1933 жылдардағы балалар үйіндегі өлім-жітімнің көптігіне байланысты, сондай-ақ барлық жетімдер есепке алынбағандықтан, олардың жалпы саны әр жағдайда айтарлықтай жоғары болды деген қорытынды жасайды [7; 235].

Балалар панасыздығымен күрес жүргізу бойынша мемлекеттік органдар жергілікті жерлердегі балалар комиссиялары арқылы панасыз балаларды тіркеу оларды балалар үйіне орналастыру жұмыстарын жүргізіп отырды. Оған дәлел ретінде архив құжаттарында облыстық балалар комиссиясы аудандық балалар комиссияларынан бірнеше мәрте қабылданған үлгі бойынша панасыз балалар туралы декада бойынша мәлімет жіберіп тұру туралы талаптарын орындамай отырғаны туралы мәліметтер де кездеседі [8; 5]. Жауапты органдардың балалар панасыздығын жоюмен күрес жүргізуде ақпараттарды уақытылы жібермеуі, панасыз балаларды есепке алуға, олардың нақты санын білуге кедергі болуы мүмкін деп ойлаймыз.

1932 жылдың шілде айында «Қазақстандағы жаппай аштық туралы» қаулысында Өлкелік комитет панасыздықты жою міндетін барлық бұқаралық және қоғамдық ұйымдардың, әсіресе кәсіподақтардың, комсомолдардың және әйелдер делегаттарының назарында болуы тиіс жауынгерлік міндет деп санайды. Өлкелік комитет Денсаулық сақтау ХК, Ағарту ХК органдары мен қоғамдық ұйымдарға панасыздықпен күресу жөнінде нақты шараларды әзірлеп, оларды ҚазАКСР ХКК енгізуді міндеттейді. Сонымен қатар аталған қаулыда мәжбүрлі түрде босып кетушілердің қайтып келуіне және азық-түлік тапшылығы туындауынан панасыздар саны өсіп, қолда бар қаражаттың жетіспеушілігіне байланысты Халық комиссарлар кеңесіне қосымша қаражат қарастырып, орталықтан материалдық көмек көлемін ұлғайту мәселесін қарастыру тапсырылады.

Осындай жағдайда үкімет органдары панасыз, қараусыз қалған балалардың санының күннен күнге ұлғаюына байланысты панасыздықпен күресуге шаралар қабылдап, мүмкіндігінше тіркеуге алып, балалар үйіне орналастыру мәселесін қарастырған болатын.

1932 жылдың 31 наурызындағы БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросы отырысында көшіп кеткен кедей, орта шаруаларды қайтаруды ұйымдастыру туралы мәселе тыңдалып, оларды Қазақстанның ішінде орналастыру туралы комиссия құруға қаулы етіледі. Қабылданған қаулылар ішінде комиссияның міндеттерінің бірі ретінде панасыз және ашыққан балалар үшін аудан орталықтары мен ірі колхоздарда балаларын үйін ұйымдастырып, ХКК азық-түлік көмегінің ортақ қорынан ұйымдастырылатын балалар үйін жабдықтау үшін арнайы қор бөлу тапсырылады [1; 183].

Қарағанды облысы аумағына да ашыққан балалардың көптеп ағылу фактісіне байланысты, орын алған жағдаймен күресуде Қарағанды облыстық Атқару комитеті президиумының 1932 жылдың 7 сәуірдегі отырысында 10 сәуірге дейін 16 жаңа балалар үйін ұйымдастырып, қолданыстағы балалар үйінің контингентін 1400 панасыз балаларды қабылдау арқылы кеңейту туралы шешім қабылданады.

Оларды облыстың қалалары мен аудандары бойынша келесідей бөлу көзделеді: Петропавл — 100 бала, Қарағанды — 140 бала, Көкшетау — 100, Атбасар — 90, Нұра — 30, Тельман — 60, Қорғалжын — 50, Жаңаарқа — 40 бала және т. б. [9, 60]. Архив құжаттары бойынша 1932 жылдың үш айында (наурыз-мамыр) Қазақстан аумағында 79 балалар үйі (9834 бала қабылданған) және 50 орындық 1 қабылдау пункті ашылады. Оның ішінде Қарағанды облысында 18 балалар үйі ұйымдастырылып, 1617 бала қамтылған [1; 226].

Орталық Қазақстан өңіріндегі ашаршылық тарихына қатысты жарияланған естелік материалдарға сүйенсек, «қазақтардың балаларын асырай алмаймыз, аштан өлтіріп аламыз», – деп, балалар үйіне өздері апарып тапсырған фактілер де болғанын байқаймыз. Отбасы естеліктерімен бөліскен респондент Л.І. Махабаева ол туралы былай: «Шешемнің аты — Бөпіш, әкемнің аты — Ілияс. Екі ұлдары болған екен. Екеуін асырай алмаймыз, аштан өлтіріп аламыз деп, балалар үйіне апарып беріпті. Балалар үйіне бір күн апарып келіп, ертеңінде барса, екеуі үйге кетеміз деп жылаған екен. Тәрбиешілер жібермеді. Содан кейін үшінші күні барса, орнында балалар жоқ. Қайда әкеткенін білмейді. Міне, осы уақытқа дейін хабар жоқ әлі, қайда кеткендері... Біреуі тоғыз жаста, біреуі он бір жаста болған. Екі ұл, содан жоқ, мінеки...» деп баяндайды [11; 335]. Көріп отырғанымыздай ашаршылық зардабы тұтас бір әулеттердің тағдырына әсер етіп, балаларды ата-аналарынан тірідей айырған.

Ашаршылық салдарынан халықтың мәжбүрлі түрде босуынан Қазақстанмен шекаралас аумақтарда да панасыз, қараусыз қалған қазақ балаларының проблемасы туындайды. Сонымен қатар мәжбүрлі түрде босып кеткен қазақтардың балаларының жағдайына байланысты мәселелер қарастырылады. Мысалы, БОАК жанындағы балалар комиссиясы бригадалары Орта Еділ өлкесіндегі босып келген қазақтардың балаларының жағдайы туралы мәлімдеме жазбасында Орта Еділ өлкесінің 11 ауданында босып келген қазақтардың саны 50 мың адамнан асып, олардың 30 % балалар екенін көрсетеді. Қазақтардың көпшілігінің бір ауданнан екінші ауданға көшіп жүргендіктен, панасыз, қараусыз балалардың нақты санын анықтау мүмкін еместігін баяндайды. Орынбор және Сольилецк аудандарын тексеру барысында қазақ балаларының қиын жағдайы туралы келесі фактілер анықталған: санитарлық-тұрмыстық жағдайы, денсаулық жағдайлары өте төмен, аш-жалаңаш, жүдеу, аштықтан ісініп кеткендіктерін атап өтеді. Сольилецк ауданында қазақ босқындарының балаларына арналған 4 қабылдау пункті (оның 3-уі 3 жастан 12 жасқа дейінгі балаларға, 1-уі 1-3 жастағы балаларға) ұйымдастырылған. Бұл пункттерде 342 адам орналастырылған, олардың барлығы ата-аналары тастап кеткендер балалар екендігін атап өтеді.

Осы мәлімдеме жазбада балалар арасындағы өлім деңгейінің жоғарылығы көрсетіледі. Наурыз айындағы қалалық денсаулық ұйымының мәліметтері бойынша Орынбор бойынша мектеп жасына дейінгі — 31, мектеп жасындағы — 4, ересек — 49, сонда барлығы — 84 бала қайтыс болған. Сольилецк бойынша 15 ақпан мен 15 наурыз аралығында мектеп жасына дейінгі, мектеп жасындағы — 40 бала қайтыс болған. Яғни, балалар өлімі бойынша тәулігіне 3-4 жағдай тіркеліп отырған.

Балалар бригадасының 1932 жылдың 2 сәуірінде Орынбор қаласында қазақ балаларының жағдайын анықтау бойынша шақырылған ауданаралық кеңесі Петров, Ор, Елек, Бөрте аудандарында 2 ай ішінде (ақпан, наурыз) балаларға көмек ұйымдастырылмаған көрсетеді. Көрсетілген аудандар бойынша балалар мекемелеріне орналастырылған балалар саны 998 болса, ата-аналарымен бірге жүрген көмекке мұқтаж балалардың саны — 6163 деп көрсетіледі [2; 277-281].

Қазақ балаларының осындай қиын жағдайын баяндай келе, мәселенің өзектілігі мен қазақтар мен олардың балаларына көмек көрсетудің саяси маңызын ескере отырып, БОАК жанындағы балалар комиссиясы бригадасы орталық пен Қазақстан тарапынан өндірістік тауарлар, азық-түлік қорларын бөлу арқылы шұғыл көмек көрсету қажет деп есептейді.

ҚАКСР ХКК «Көшіп кеткен шаруашылықтарды қайтару және орналастыру бойынша жұмыс жоспарын бекіту туралы» 1932 жылдың 27 сәуіріндегі № 22 қаулысының 7 пунктінде Денсаулық сақтау ХК мен Ағарту ХК тарапынан панасыз балалар мен тарап кеткен шаруашылық балаларына арналған 6000 адамға балалар үйі ұйымдастырылатындығы қарастырылады. Оның ішінде Қарағанды облысы бойынша Денсаулық сақтау ХК тарапынан 300 балаға, Ағарту ХК тарапынан 1500 балаға, барлығы 1800 бала орналастыру жоспарланады [1; 204-205].

Орынбор БКП (б) қалалық комитетінің хатшысы М. Сусманның қазақ босқындарының жағдайы туралы мәлімдеме жазбасында қазақ босқындарының ауыр жағдайына тоқтала келе, олардың індеттен емес көбінесе аштықтан өліп жатқанын және әсіресе балалар өлімінің жоғары екендігін, қаңтар-ақпан айларында күнделікті балалар мәйіті табылып жатқанын атап өтеді [1; 208-209].

Қарағанды облысына қайтып келген босқындарды орналастыру туралы ҚАКСР ХКК 1932 жылғы 3 қыркүйектегі мәлімдеме жазбасында Қарағанды облысында ресми мәліметтер бойынша 9 мың панасыз бала бар және халық балаларын тастап кетіп жатқандықтан олардың санының тез өсіп жатқанын баяндайды. Тоғыз мың бұл тек балалар үйі мен бөбекжайлармен қамтылған балалар саны, әлі де қамтылмай жатқан панасыз балалар бар екендігі айтылады. Осы мәлімдемеде балалар үйін жабдықтау мәселесін негізгі мәселелердің бірі ретінде атап өтіп, балалар үйлерін азық-түлікпен дұрыс қамтамасыз етпеудің салдарынан балалар өлімінің жоғары екендігін көрсетеді. Мысалы, Көкшетауда бір айда 170, Ақмолада бір айда 90 баланың 30-ы, Қарағандыда он күн ішінде 100 балаға дейін өлгені туралы мәлімдейді [10; 175].

Жергілікті жерлерде де құрылған облыстық балалар комиссиясы ұйымдары панасыз, қараусыз қалған балаларды тіркеуге алып, оларды балалар үйіне орналастыру жұмыстарын жүргізіп отырды. Мысалы, Қарағанды облыстық балалар комиссиясының 1932 жылдың 1 қазанындағы мәлімдеме жазбасы бойынша Қарағанды облысы аудандары бойынша 1932 жылдың шілдесінде тіркеуде тұрған панасыз балалар саны 12674 болған. Осы мәлімдемеде облыс аудандары бойынша балалар үйінің саны, тіркелген панасыз балалар саны және олардың ішінде қамқорлыққа алу үшін колхоздар мен совхоздарға, ФЗУ-ға жіберілгендер саны кесте түрінде берілген. Кестеге сәйкес 25 ауданда барлығы — 46 балалар үйі, тіркелген панасыздар саны — 6807, олардың ішінде орналастырылғаны — 6467, жергілікті бюджеттегілері — 1823, арнайы бюджеттегілері — 4634, қамтылмағандар саны — 350, колхозға — 544, совхозға берілгендер — 79, ФЗУ-ға жіберілгендер — 63 деп көрсетілген [11, 176].

Осы мәлімдемеде панасыз балалардың саны 1932 жылдың 1 қазанында 8337-ге күрт азайғанын, оның ішінде бөбектер 28,5 % азайғанын көрсетеді. Балалар саны қысқарған аудандарды келесі кестеден көруге болады (1-кесте):

1 - кесте

Балалар саны қысқарған негізі аудандар [11, 177]

Аудан, қала	1 шілдеде	1 қазанда
Қарағанды	2517	270
Осакаров ауылд./поселкелер	1744	1200
Төңкерей	340	164
Қызыл-Ту	310	269
Айыртау	657	238
Көкшетау	625	500
Арық-Балық	285	124
Есіл	400	100
Қорғалжын	820	151
Барлығы	7698	5446

Кестеден көріп отырғанымыз бұл тоғыз ауданда панасыз балалар саны 1 шілдемен салыстырғанда 1 қазанда 7698-ден 5446-ға қысқарған. Яғни, 34,2 % қысқарған [11; 177].

Сонымен қатар балалар санының қысқаруына әсер еткен келесі себептер көрсетіледі:

1. Панасыз балалар туралы сандық мәліметтердің аудандық балалар комиссиясы мен аудандық халыққа білім беру бөлімдері тарапынан нақтылануы;
2. Жаңа егін түсіміне байланысты туыстарының балаларды өз қамқорлығына қайтып алуы;
3. Сұрыптау арқылы кездейсоқ балалар үйіне келіп түскен балаларды ата-аналарына қайтару; (панасыздарды жинау бойынша қоғамды жұмылдыруда аудандарда жүргізілген он күндік кезінде кейбір ата-аналар өз балаларын аудандық, облыстық ұйымдарға көмек сұрауға мәжбүрлеп, соның нәтижесінде панасыз балалар саны өскендігі айтылады)
4. 623 адам колхоз-совхоздарға, 63 адам ФЗУ-ға жіберілген.

Қарағанды облыстық балалар комиссиясының осы мәлімдеме жазбасында панасыз қалған балалардың жасы, ұлттық құрамы бойынша да ақпараттар кездеседі (2-кесте).

1932 жылғы панасыз балалардың жастық құрамы [11; 178]

Аудандар атауы	Балалар саны	4 жастан 8 жасқа дейінгі	8 жастан 12 жасқа дейінгі	12 жас және одан жоғары
Петропавл	1000	800		200
Булаев	69	8	7	52
Ленин	118	-	63	55
Қызыл-Ту	269	3	125	141
Айыртау	238	9	83	146
Көкшетау	500	288	195	14
Арық-Балық	124	12	27	85
Есіл	100	-	73	27
Атбасар	356	9	260	87
Қорғалжын	161	-	47	104
Тельман	116	9	57	50
Барлығы	3036	1138	937	961

Кестеден көріп отырғанымыздай 11 аудан бойынша тіркеуге алынған 3036 баланың көбі Петропавл және Көкшетау аудандарына тиесілі, сонымен қатар жастық құрам бойынша да 4 жастан 8 жасқа дейінгі, 8 жастан 12 жасқа дейінгі балалар саны осы аудандарда және Атбасар ауданында балалар саны жоғары, ал, 12 жастан асқан балалар саны басқа аудандарға қарағанда Қызыл Ту және Айыртау аудандарында жоғары болған екен.

Панасыз қалған балалардың ұлттық құрамы бойынша мәліметті келесідей көрсетеді (3-кесте):

Панасыз балалардың ұлттық құрамы [11; 179]

Аудандар атауы	Балалар саны	қазақтар	орыстар	украиндар	татарлар
Петропавлов	1000	635	247	52	62
Булаев	69	58	11	-	-
Ленин	118	65	48	-	-
Қызыл Ту	269	268	1	-	-
Айыртау	238	198	40	-	-
Көкшетау	500	311	182	-	7
Рузаев	161	134	27	-	-
Щучинск	160	119	27	2	-
Есіл	100	60	30	7	1
Атбасар	356	164	128	66	5
Тельман	116	114	2	-	-
Барлығы	3067	2126	747	117	75

Панасыз балалардың ұлттық құрамы келесідей сипатталады: олардың басым бөлігін қазақ балалары құрайды — 69 %, келесі орыстар — 24,3 %, украиндықтар — 3,8 %, татарлар — 2,4 %. Көріп отырғанымыздай 1930-шы жылдардағы аштық кезеңінде жергілікті ұлт өкілдерінің балалары бірінші кезекте зардап шегіп, панасыз қалған. Бұл тек тіркеуге алынғандарының ғана саны, ал тіркеуге алынбай қалғаны, шекаралас аумақтарға босып кеткендерінің, қайтыс болғандарының саны біздерге әзірге белгісіз болып отыр.

Балалар панасыздығы мәселесі Қарағанды облысы өңіріне қарасты аудандарда туындап, жергілікті жерлерде ашыққан балаларға азық-түлікпен көмек көрсету шаралары қарастырылады. 1932 жылы Қарағанды облысы аумағында Жаңаарқа ауданы бойынша халықтың аштықтан босып кетуіне байланысты тұрғындар балаларын тастап кету жағдайлары болған. О. Исаевтің Жаңаарқа ауданы жағдайы туралы мәлімдеме жазбасында тастап кеткен балалардың саны қазан айының аяғында аудан орталығында 350 болған деп көрсетіп, олар ауданға келген кезде олардың 50 ғана қалып, 300 аштан өлген [1, 388]. Ашыққан халық көршілес Нұра ауданына да босып барғаны және панасыз балалар туралы, оларға азық-түлікпен көмек көрсету бойынша материалдарды Нұра аудандық архивынен

кездестірдік. 1932 жылдың 15 желтоқсанындағы мәлімет бойынша Нұра ауданындағы Ивановск және Пушкин балалар үйіне бекітілген Жаңаарқа ауданының панасыз балалар саны 71 деп көрсетіледі [12, 9]. Осы материалдарда Нұра ауданы бойынша да 341 панасыз қалған балалар бойынша мәлімет беріледі. Аудандық жабдықтау комитеті оларға 354 пұт бидай, 3361 пұт тары, 16 пұт ұн, барлығы 3732 пұт азық-түлік берілгені туралы облыстық атқару комитетіне мәлімет берген [12; 20].

Бірақ, кейбір архив материалдарында көмек көрсету шараларының толыққанды сипатта жүргізілмегендігін байқауға болады. Құжаттарда балалар үйлеріне бөлінген азық-түлік, өнеркәсіптік тауарлардың оларға жетпей, талан-таражға салынғаны туралы фактілер кездеседі. Мысалы, Тельман аудандық балалар комиссиясының 1932 жылғы мәлімдеме жазбасында балалар үйлерінің қызметкерлері азық-түлік пен заттарды көбірек алу үшін әдейі балалардың санын артық көрсеткендігі жөнінде айтылады [13; 100-101].

Дегенмен бұндай талан-таражға салу фактілерімен тиісті органдар тарапынан күрес жүргізілген туралы да құжаттық материалдарды кездестірдік. Шет аудандық архивінің құжаттарында барлық облыстық прокурорларға жолданған нұсқауда Өлкелік комитеттің 6-шы Пленумы, үкімет шешімі кеңестік органдар, қоғам жұртшылығын балалар панасыздығын жоюды міндеттейтінін айта келе, осы мақсатта бюджеттен аса көп қаражат жұмсалу ұсынылғандығын көрсетеді. Бірақ, жергілікті жерлерде бұл дерективаларды орындамағандықтан балалар үйінің жағдайы апатты ауыр, өлім деңгейі жоғарылығын атап өтеді. Осыған байланысты балалар үйлерін қамтамасыз етуде қадағалау жүргізуді ұсынады. Бригадалар құру арқылы балалар үйлері, бөбекжайлардың жағдайын, қаржылық органдарды тексеріп, қылмыс ашылатын болса, бірден тергеу жүргізіп, еңбекшілердің алдында ашық сот жүргізуді ұсынады. Сонымен қатар балалардың оқу материалдарымен қамтамасыз етуге көңіл бөлуді назар аударып, осылар бойынша он күн сайын мәлімет беріп тұруды сұрайды [14; 3-4].

Аштыққа ұшырап, қараусыз қалған панасыздарды балалар үйіне орналастырғанмен, балалардың жағдайы өте ауыр болды. Балалар үйлерінде азық-түлік жетіспеу, тәрбиешілердің ұрып-соғу фактілері де болғандықтан балалардың олардан кетіп қалу жағдайлары да болған. Оған дәлелді келесі құжаттан көруге болады: Қарқаралы балалар үйінің директоры Дәрібаевтің 1932 жылдың ақпан айындағы мәлімдеме жазбасында балалар үйінің 100 тәрбиеленушісінің 60-ы ғана балалар үйінде қалып, қалған 40 баланың қайда екендігі белгісіз, қалада қаңғырып жүргендігін және балалар үйінің тәрбиеленушілері қажетті азық-түлікпен (май, қант, жарма өнімдері жоқ болғандықтан) қамтылмағандықтан аш құрсақ өмір сүріп жатқандығын атап өтеді. Сонымен қатар балалар үйінде оқшаулау бөлмесінің жоқтығы салдарынан сау балалар сырқат балалармен бірге орналасқандығын мәлімдейді [15; 11-12]. Аштық жағдайында өмір сүріп жатқан балалардың арасында түрлі жұқпалы аурулар тарап, соның нәтижесінде балалар үйлерінде өлім деңгейі де жоғары болған. Мысалы, Қарқаралы ауданы бойынша 1932 жылы панасыз балалармен күрес жағдайы туралы материалдарында ауданда 3 балалар үйімен 10.X.1932 жылы 505 бала қамтылып, оның ішінде 499 қазақ, 2 еуропалық ұлт, 4 басқа ұлт деп көрсетіледі. Ұл бала — 314, қыз бала — 191. Жасы бойынша 5 жастан 8 жасқа дейінгілер — 43, 9 жастан 16 жасқа дейінгілер саны — 462. Соңғы үш айда (қыркүйек, қазан, қараша) 224 бала қайтыс болған (орта есеппен айына 78 бала өліп отырған). Бұлардың көпшілігінің өліміне аштық себеп болған деп көрсетіледі [8; 14-16].

Мемлекеттік органдар тарапынан панасыз қалған балаларға байланысты шаралар қабылданып жатса да, ата-анасының қамқорынсыз қалған балалардың ағыны толассыз өсіп жатты. Ол туралы мына құжаттан байқауға болады: 1933 жылы 15 сәуірде БКП(б) Қарағанды қалалық комитеті бюросының отырысында «Көшіп келушілердің жағдайы туралы» мәселе қаралды, онда қайта көшіп келушілердің үлкен ағыны және балалар панасыздығының бұрын-сонды болмаған өсуі байқалды. Комсомол бригадалары балаларды балалар үйіне тарату үшін жинады. Облыстың арнайы кенттерінің аудандық ұсынымы қала бойынша және шахталар бойынша арнайы қоныс аударушылардың қаңғыбас балаларын жинауды ұйымдастырды [16; 86-86].

1930-шы жылдардағы Қазақстандағы балалар үйіндегі балалар саны туралы мәліметті БОАК Балалар комиссиясы өкілінің БК Президумына ҚАКСР балалар үйлерінің жай-күйі туралы 1933 жылдың сәуіріндегі берген мәлімдеме жазбасынан көруге болады. Онда Қазақстанда панасыз балалардың жағдайының өте ауыр екендігін баяндай келе, соңғы уақытқа дейін панасыз балалардың ағыны толастамай келе жатқанын және олардың саны 60000 адамға жеткенін, 1 сәуірде балалар үйінде 57000-58000 бала болды және шамамен 2500-3500 балаларды көшеден алып кету керек деп көрсетеді [1; 562].

Қарқаралы аудандық кеңесінің атқару комитеті жанындағы жоспарлау комиссиясының құжаттарында 1934 жылғы мәліметтер келтірілген. Осы мәліметтерге сәйкес Қазақстанда балалар үйіндегі балалар саны 60412 адамды құраған. Ең көп саны Оңтүстік Қазақстан облысында — 13425 бала (22,2 %) және Қарағанды облысында — 13300 бала (22 %) болды. Алматы облысында 9318 (15,4 %), Шығыс Қазақстан облысында 8895 (14,7 %) және Ақтөбе облысында 8300 (13,7 %). Ең аз саны Батыс Қазақстан облысында — 4343 бала (7,1 %) және Алматы қаласы бойынша — 2832 бала (4,6 %) [17; 20].

1933 жылғы 1 шілдедегі балалар панасыздығы мен балалар үйінің жағдайы туралы мәлімдеме жазбада егін шықпауына байланысты РКФСР-дың бірқатар өлкелері мен облыстары және ҚазАКСР мен УКСР одақтас республикаларында 1933 жылы панасыз балалар саны мен балалар үйінің өсуі сипатталады. Бұл құжатта балалар панасыздығынан ерекше зардап шеккен келесі облыстар бөліп көрсетіледі (4-кесте) [18; 318].

4 - кесте

1933 жылы балалар үйімен қамтылған балалардың саны

№	Өлке, облыс атауы	01.01.1933 ж. балалар үйімен қамтылған балалар саны		01.08.1933 ж. балалар үйімен қамтылған балалар саны	
		Мекемелер саны	Балалар саны	Мекемелер саны	Балалар саны
1	Солтүстік өлке	86	6000	100	7000
2	Солтүстік Кавказ	142	14650	217	43000
3	Урал	–	16300	–	21500
4	Төменгі Волга	–	6000	–	12000
5	Орта Волга	–	9600	–	13500
6	Батыс-Сібір өлкесі	–	8209	152	11269
7	Қазақстан	–	–	–	61000

Кестеден көріп отырғанымыздай 1933 жылдың бастапқы айларында Қазақстан бойынша балалар үйлері мен ондағы балалар саны бойынша толық мәліметтер жоқ, тек 1933 жылдың тамыз айында балалар үйімен қамтылған балалар саны 61000 құраған. Бұл басқа облыстармен салыстырғанда Қазақстанның балалар панасыздығы бойынша бірінші орында болғанын көрсетеді. Бұл Қазақстанда аш және жетім балалардың саны жоғарыда аталған басқа өлкелер, өңірлер мен облыстарға қарағанда бірнеше есе көп болғанын дәлелдейді. Бұл тек қана тіркелгендерінің ғана саны болып табылады, Ал, тіркелмей, балалар үйлерінде орын болмай далада аш-жалаңаш қалып, аштықтан, суықтан өлгендер де болғанын естен шығармауымыз керек. Бұл мәліметтер ашаршылық кезінде басқа ұлттарға қарағанда қазақтардың соның ішінде қазақ балаларының қатты зардап шеккендігін айқындай түседі.

Қорытынды

Сонымен, 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орталық Қазақстандағы панасыз балалар мәселесін қарастыру барысында келесі қорытындыларға келдік:

- КСРО-да балалар панасыздығымен күресу бойынша шаралар 1920-шы жылдардан бастап жүргізілді, арнайы құрылған органдар панасыз балалар мәселесімен айналысты;
- 1930-шы жылдардағы ашаршылық қоғамның ең әлсіз мүшелері балалар тағдырына да өшпес із қалдырды;
- Балалар панасыздығымен күресу шаралары туралы мәліметтер архив құжаттарында сақталған түрлі органдардың, атқару комитеттерінің мәлімдеме жазбалары, түсіндірме жазбалары, жеделхаттарында қарастырылған;
- Аштық көлемінің ұлғаюымен балалардың панасыздығы да өсіп, аштықтан халық босып шекаралас аумақтарда Батыс Сібір, Еділ т.б аумақтарында да панасыз қалған қазақ балаларының жағдайы өткір проблемаға айналды;
- БКП(б) Қазақ Өлкелік комитетінің бюросының 1932 жылдың 2 шілдедегі «Қазақстандағы жаппай аштық туралы» қаулысында ғана панасыз балалар санының орасан зор өсуі атап өтіліп, 1932 жылдың 1 қаңтарынан 1932 жылдың 1 маусымына дейінгі аралықта олардың саны 7 мыңнан 35 мыңға дейін өскенін көрсетіледі;

- Өлкелік комитет панасыздықты жою міндетін барлық бұқаралық және қоғамдық ұйымдардың, әсіресе кәсіподақтардың, комсомолдардың және әйелдер делегаттарының назарында болуы тиіс міндет деп санады;

- 1932 жылдың үш айында (наурыз-мамыр) Қазақстан аумағында 79 балалар үйі (9834 бала қабылданған), оның ішінде Қарағанды облысында 18 балалар үйі ұйымдастырылып, 1617 бала қамтылды;

- Жергілікті жерлерде де құрылған облыстық балалар комиссиясы ұйымдары панасыз, қараусыз қалған балаларды тіркеуге алып, оларды балалар үйіне орналастыру жұмыстарын жүргізіп отырды;

- Қарағанды облысы аудандары бойынша 1932 жылдың шілдесінде тіркеуде тұрған панасыз балалар саны 12674 болған, олардың жастық құрамы бойынша 4 жастан 8 жасқа дейінгі балалардың саны жоғары, ал ұлттық құрам бойынша панасыз қалған балалардың басым бөлігі қазақтар болған (69 %);

- Аштық салдарынан Қарағанды облысының Жаңаарқа, Нұра, Қарқаралы аудандарында да панасыз балалар мәселесі туындап, оларды балалар үйіне орналастыру бойынша жұмыстар жүргізілді;

- Балалар үйіне орналастырылған балалардың жағдайы, азық-түлік жетіспеуі, азық-түліктің дұрыс бөлінбеуі, балалар арасындағы жұкпалы аурулардың таралуы нәтижесінде олардың жағдайы ауыр болды, балалар өлімі жоғары деңгейде болды;

- 1930-шы жылдардағы ашаршылық кезеңінде балалардың панасыздығы мәселелері түпкілікті шешімін тапқан жоқ;

- Республикада панасыз және қараусыз қалған балаларды анықтау жұмыстары қысқа мерзімді сипатта болды;

- 1930-шы жылдары Орталық Қазақстанда ашаршылық соншалықты ауқымды болғандықтан панасыз, далада қараусыз қалған балалардың барлығын тіркеп, орналастыру мүмкін болмады;

- Балаларды азық-түлікпен, киіммен және керек-жарақтарымен қамтамасыз ету мәселелері басты міндеттер болып қала берді;

-1930-шы жылдары Орталық Қазақстанда ашаршылық панасыз, қараусыз балалар санының күрт өсуіне ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника: сб. док. — Т. 3.: 1932–1934 / отв. ред. Б. Әбдіғалиұлы. — Алматы: Атамұра, 2021. — 1028 с.
- 2 Голод в СССР. 1929–1934: [В 3-х т.]. — Т. 1: 1929–июль 1932. — Кн. 2. — М.: МФД, 2011. — 560 с.
- 3 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — 30-қ. — 7-т. — 108-іс. — 58–60-п.
- 4 Гонимые голодом: сб. док. // сост. Е.Б. Сыдыков. — Семей, 2010. — 693 с.
- 5 ҚОМА. — 822-қ. — 3-т. — 3-іс. — 90–91-п.
- 6 Камерон С. Голодная степь. Голод, насилие и создание Советского Казахстана / С. Камерон. — М.: Новое литературное обозрение, 2020. — 490 с.
- 7 Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Р. Киндлер. — М.: Полит. энцикл., 2017. — 382 с.
- 8 ҚОМА. — 76-қ. — 1-т. — 26-іс. — 5-п.
- 9 ҚОМА. — 15-қ. — 1-т. — 22-іс. — 60-п.
- 10 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931–1933 гг.: сб. док. и материалов / вступ. ст. и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осииов, Ю.И. Романов. — Алматы: Фонд «XXI век», 1998. — 263 с.
- 11 Орталық Қазақстандағы 1931–1933 жылдардағы ашаршылық: архивтік құжаттар мен естеліктер жинағы = Голод 1931–1933 годов в Центральном Казахстане: сб. архив. док. и воспом. / Құраст.-сост.: З.Г. Сактаганова, К.К. Абдрахманова, Ж.Ж. Ибраимова т.б.; жауапты ред. Н.О. Дулатбеков. — Қарағанды, 2022. — 461 б.
- 12 Нұра ауданының мемлекеттік архивы. — 422-қ. — 1-т. — 11-іс. — 9-п.
- 13 ҚОМА. — 822-қ. — 3-т. — 7-іс. — 100–101-п.
- 14 Шет ауданының мемлекеттік архивы. — 265-қ. — 1-т. — 216-іс. — 3–4-п.
- 15 ҚОМА. — 76-қ. — 1-т. — 10-іс. — 11–12-п.
- 16 ҚОМА. — 3-қ. — 1-т. — 45-іс. — 86-п.
- 17 ҚОМА. — 1-қ. — 1-т. — 57-іс. — 20-п.
- 18 Беспризорность на Урале в 1929–1941 гг.: сб. док. и материалов / сост. Г.Е. Корнилов, И.А. Лаврова. — Екатеринбург, 2009. — 736 с.

З.Г. Сактаганова, Т.К. Сакабай

Проблемы детской беспризорности в период голода 1930-х годов в Центральном Казахстане

В статье на основе архивных материалов исследована история детской беспризорности в Центральном Казахстане, получившее распространение в период голода 30-х годов XX века. Авторы, изучив основные причины распространения детской беспризорности в Центральном Казахстане в 1930-е гг., рассматривают основные меры, способы государственной власти в решении проблем с детской беспризорностью и такие меры государственной власти, как создание на местах центров питания для детей, обеспечение их продовольственными товарами и одеждой, распределение денежных средств, а также особое внимание уделяется проблемам открытия детских домов и условиям содержания в них беспризорных детей. Авторы приходят к выводу, что голод стал основной причиной резкого роста детской беспризорности в Центральном Казахстане в 1930-е гг.

Ключевые слова: детская беспризорность, 1931–1933 гг. голод, Центральный Казахстан, детский дом, меры по борьбе с детской беспризорностью, детская смертность, оказание помощи.

Z.G. Saktaganova, T.K. Sakabay

Problems of child homelessness during the famine of the 1930s in Central Kazakhstan

In the article based on archival materials the history of child homelessness in Central Kazakhstan was examined, which became widespread during the famine of the 30s of the twentieth century. The authors, studying the main causes of the spread of child homelessness in Central Kazakhstan in the 1930s, consider the main measures and methods of state power in solving the problem of child homelessness. The authors consider such measures of state power as the creation of local nutrition centers for children, provision of food and clothing, distribution of funds, as well as special attention is paid to the problems of opening orphanages and the conditions of detention of street children in them. The authors conclude that hunger was the main reason for the sharp increase in child homelessness in Central Kazakhstan in the 1930s.

Keywords: child homelessness, 1931–1933 famine, Central Kazakhstan, orphanage, measures to combat child homelessness, child mortality, assistance.

References

- 1 (2021). Aşarşylyq. Golod. 1928–1934. Dokumentalnaia khronika: Sbornik dokumentov [Hunger. 1928–1934. Documentary chronicle. Collection of documents]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 2 (2011). Golod v SSSR. 1929–1934 [Famine in the USSR. 1929–1934]. Moscow: MFD, 3 [in Russian].
- 3 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [Central Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 7-t. — 108-is. — 58–60 p. [in Kazakh].
- 4 Sydykov, E.B. (Comp.). (2010). Gonimye golodom: sbornik dokumentov [Driven by hunger: collection of documents]. Semei [in Russian].
- 5 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 822-q. — 3-t. — 3-is. — 90–91 p. [in Kazakh].
- 6 Kameron, S. (2020). *Golodnaia step. Golod, nasilie i sozdanie sovetskogo Kazakhstana* [The Hungry Steppe. Hunger, violence and the creation of Soviet Kazakhstan]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 7 Kindler, R. (2017). *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane* [Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan]. Moscow: Politicheskaia entsiklopediia [in Russian].
- 8 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 76-q. — 1-t. — 26-is. — 5 p. [in Kazakh].
- 9 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 15-q. — 1-t. — 22-is. — 60 p. [in Kazakh].
- 10 Aldazhumanov, K.S., Kairgaliev, M.K., Osiiov, V., & Promanov, Yu.I. (Comp.). (1998). *Nasilstvennaia kollektivizatsiia i golod v Kazakhstane 1931–1933 gg.* [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931–1933: collection of documents and materials]. Almaty: Fond «XXI vek» [in Russian].
- 11 Saktaganova, Z.G., Abdrakhmanova, K.K., & Ibraimova, Zh.Zh. (Comp.). (2022). *Ortalyq Qazaqstandagy 1931–1933 zhyldardagy ašarşylyq: arkhivtik quzhattar men estelikter zhinagy = Golod 1931–1933 godov v Tsentralnom Kazakhstane: sbornik arkhivnykh dokumentov i vospominanii* [The Famine of 1931–1933 in Central Kazakhstan: A Collection of Archival Documents and Memories]. Karaganda [in Kazakh, in Russian].

- 12 Nura audanynyn memlekettik arhivy [Nura district state archive]. — 422-q. — 1-t. — 11-is. — 9 p. [in Kazakh].
- 13 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 822-q. — 3-t. — 7-is. — 100-101 p. [in Kazakh].
- 14 Shet audanynyn memlekettik arhivy [State archive of Shet district]. — 265-q. — 1-t. — 216-is. — 3-4-p. [in Kazakh].
- 15 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 76-q. — 1-t. — 10-is. — 11-12 p. [in Kazakh].
- 16 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 3-q. — 1-t. — 45-is. — 86 p. [in Kazakh].
- 17 Qazaqstan Respublikasynyn Memlekettik arkhivi [State Archives of the Karaganda Region]. — 1-q. — 1-t. — 57-is. — 20 p. [in Kazakh].
- 18 Kornilov, G.E., & Lavrova, I.A. (2009). Besprizornost na Urале v 1929–1941 gg.: sbornik dokumentov materialov [Homelessness in the Urals in 1929–1941. Collection of documents and materials]. Yekaterinburg [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Сактаганова Зауреш — т.ғ.к., археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Сақабай Толқынбай — PhD докторант, археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>

Information about the authors

Saktaganova Zauresh — Doctor of historical sciences, professor of the Department of Archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

Sakabay Tolqynbay — PhD student, Department of Archeology, ethnology and Kazakhstan history, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan.